

GY. SZABÓ ANDRÁS

Látásmód és megközelítés Mikszáth Kálmán születésének 173. évfordulójára¹

Mikszáth Kálmánhoz kötődő első és legszemélyesebb találkozásom a Palóc Múzeumhoz kapcsolódik. Általános iskolás koromban gyakori vendége voltam ennek a varázslatos épületnek, mely már kívülről, a Liget felől nézve is megragadott. A kiállított tárgyak közül különösen három tartotta fogva figyelmemet. Mindjárt az előtérben és a lépcsőfordulóban Liphay báró híres és gyönyörű lepkegyűjteménye, aztán a kuruc kori fegyverek, pisztolyok és puskák, s végül az emeleti helyiségben egy vitrin üveglapja mögött három, kerek talpazatra erősített kis játékalatka, egy ló, egy báránka és egy nyúl. Tologatható játékok voltak ezek, egy kisfiú játéka, aki négyéves korában távozott az élők sorából. Édesapja sosem heverte ki ezt a tragédiát, egész életét végigkísérte Jánoska emléke. Végrendeletében határozta meg, hogy az ő hamvai mellett kíván nyugodni.

Így is lett. Ha elmegyek a budapesti Kerepesi-temetőbe, nevüket együtt látom a fekete obeliszken. Nem hiszem, hogy lehet ennél személyesebb és közvetlenebb találkozás egy olyan íróval, akit nem ismerhettem. Édesanyám olvasta fel a lélek labirintusát megrázó elbeszélést, aztán még a novella hatása alatt meg is néztük a kisfiú játékait, melyet az édesapa, Mikszáth Kálmán örökített meg talán legfájdalmasabb írásában.

Utancánkban, a Luther utcában a volt szolgabíró és az idős vívómester, már csak Szklabonya közelsége miatt is, úgy beszélt róla, hogy az ember szinte várta feltűnni köpcös alakját, kurta botját az evangélikus templom felől jövet. Kikezdhethetlen személyiség, mindenki tanulhat tőle. A prózaírás legkülönbözőbb képviselői az ő örökségéből merítenek. A hagyományos, a történetmondásra nézve a lineáris eseménytárgyalást, az időrendiséget elsődleges kompozíciós elvként szem előtt tartó próza követői éppúgy benne látják elődjüket, mint a posztmodern iskola alkotói.

A legmodernebb író, akinek prózatechnikája messze megelőzte korának szövegalkotási gyakorlatát. Egy olyan író, aki a megértés és érteni

¹ Az emlékbeszéd 2020. január 15-én hangzott el Balassagyarmaton, a Vármegegyháza előtti Mikszáth-szobornál.

akarás gesztusában egyszerre több magyarázatot kínál az oksági összefüggések felfejtésére, aki nem elégszik meg a felülettel, a dolgok mögé néz, mert nagyon jól tudja, hogy a „dolog” önmagában még nem bír semmi hasznosítható jelentéssel. Vagy csak részben, de akkor még mindig alkalmatlan az egész megragadására. Kérdésfelvetéseinek egy része a posztmodern irodalmat leginkább foglalkoztató problémára irányul: megismerhető-e személyes tapasztalat révén a világ? Vagy ahány ember, annyiféle az érzékelt univerzum és annak visszaadása? Egyáltalán, lehetséges-e a világ „befogása” a nyelven keresztül? Ezt a kérdést persze már nem feszegeti, mert kora, a XIX. század még nem jut el ennek az ismeretelméleti, nyelvfilozófiai problémának a tudatosításáig, de érdeklődése, fogadjuk el, felvethetné ezt is.

Mikszáth közbeiktat, megszakítja az elbeszélés folyamatát, sokszor inkább sejtet, mint állít, önkényesen háttérbe tolja a fontos eseményeket, a kevésbé jelentőseket előtérbe hozza. Utolsó regényében, *A fekete városban* Rákóczi és szabadságharca kimarad a történetből, csak utalások szintjén hallunk valamit történelmünk egyik legnagyobb szabadságmozgalmáról, maga a cselekmény szinte kizárólag Lőcse város és Szepes vármegye alispánjának viszályáról szól. Véleményalkotásában, állásfoglalásában nem egyszer elbizonytalanítja olvasóit. Fabricius Anti, Lőcse város ifjú, becsváró és szerelmes szenátora egyszerre gyilkos és áldozat. Oidipuszként önmaga végzetét idézi elő, amikor leendő apósára mond halálos ítéletet. S vajon, valóban pogány-e a szó ősi, eredeti értelmében, mely jelentéshez a kérlelhetetlenség, sőt kegyetlenség fogalma is társul, a kőszívű apának tartott Filcsik, aki levonja haldokló leányáról a bundát, hogy aztán ráterítse egy útjába eső koldusasszonyra és annak gyerekére?

A *Különös házasság* első oldalain két sárospataki joggyakornok, Bernáth Zsiga és Buttler János – ez utóbbi a történet szenvedő hőse – ebédre való csirkét kerget az olaszröszkei kocsmá udvarán. Nagyon éhesek. Vadászatuk eredménytelen marad mindaddig, amíg egy fiúcska a kocsmá udvarán parittyájával bevégzi azt, amire a két jurista képtelen volt. Egyikük megkérdezi: – Hogy hívják ezt a gyereket? – Kossuth Lajoskának – hangzik a válasz. „– Ügyes fiú – jegyzé meg a kerek fejű egyszerűen – (Először hallotta ezt a nevet, de nem utoljára)”. A magyar történelem egyik legmeghatározóbb alakja ebben az egyetlen jelenetben kerül elénk a terjedelmes regényben. Mikszáth nem egy művében szembehelyezkedik a világ egyoldalú ábrázolásával, egyfajta relatív szemléletmód és megközelítés jellemzi tárgyához való viszonyát. Van úgy, hogy beszédes csendbe burkolódik, két- vagy többértelmű kijelentéseket tesz, melyeknek megfejtését

az olvasóra bízva, zárójeles észrevételeit gyakran nem oldja fel. Előfordul, hogy egy odavetett megjegyzéssel tájékoztat az érlelődő tragédia háttéréről, mint a *Két major regényében*, ebben az Ipoly-parti történetben, melyben a Feketemajor és a Veresmajor juhásza a Montague-k és Capuletek engesztelhetetlen dühével gyűlöli egymást, s gyerekeik is ennek a gyűlölködésnek lesznek áldozatai. A történések balladaszerű homályba burkolásával, az értelmezés lehetőségeinek sokféleségével, az elhallgatással Mikszáth valóban megteremti azt az elbeszélőmódot, mely egy új szövegalkotás előképe, mintája lesz a későbbiekben.

Tudott kemény is lenni ez a szelíd ember. A legösszetettebb karakterű figurákon keresztül mond véleményt, bírálatot a régi erkölcs és értékrend nevében kora társadalmáról. A nedeci vár hermetikusan zárt világát a *Beszterce ostromában*, minden bolondériája, különködése ellenére is, „egy lélekben tiszta, erkölcsében szigorú” ember akarata alakítja ki, s Mikszáth, mikor Pongrácz grófról beszél, hajlik arra, hogy a szándékot részesítse előnyben, s annak abnormális megvalósulását a regény meseszerű elemeként tüntesse fel. Ezért is érezhetjük úgy, hogy a nedeci vár világa, Pongrácz gróffal a középpontban, minden anakronizmusával együtt több, mint a környezete. Hogy ez mennyire így van, arra jó példa a két évvel később megírt *Új Zrínyiász*, melyben egy igazi régi nemes, egy valódi történelmi személy, a szigetvári csata hőse, Zrínyi Miklós látogat el a millenniumát ünneplő országba, s mi lesz a sorsa? Elveszik, eltűnik a formáknak, a tartalom nélküli külsőségeknek élő világban. Pongrácz alakjában még ott vannak azok az erények, melyeket Mikszáth már nemigen talált meg korának embereiben. S keserű igazsága a műnek, hogy ezek az erények egy magát a XVII. századba visszaálmódó félbolond Pongrácz Istvánban élnek eleven erővel.

„Könyörtelen emberlátó” volt – írja róla Kosztolányi. Feszty Árpádné visszaemlékezéseiben egy késő éjszakába nyúló vacsorai beszélgetésről számol be, melyen Mikszáth is részt vett. A társaság nagy része szétszéledt, csak az író és néhány művészbárátja ül az asztal mellett. *„Mikszáth percről-percre elgondolkozóbbá, komolyabbá vált. Az előbb még nevető és nevetető vonások egyre élesebbek, gúnyosabbak, szinte marók lettek. Elkezdett beszélni. Először azokról, akiknek üres széke s pohara még ott állott, azután tovább a monarchiában szereplő összes alakokról – fel egészen a Habsburg dinasztiaig. Az orvos kíváncsiságával, tudásszomjával boncolt, erényeiket és hibáikat a legnagyobb precízióval állapítva meg. Látta mindegyiknek a hivatását. Elmondta mindegyiknek, mit kellene csinálnia. És (fogvacogva hallgattuk) kifejtette, okfejtette, hogyan, miért rohan a maga tragikus vesztébe ez az ország. Jósolt mindent, mi bekövetkezett, mindent.*

Habsburg ház összeomlását, háborút, nemzetiségek lázadását, és a legrettenetesebbet: a belső összeeroppantást. Éles tollal, miniatűr pontossággal.

És Mikszáth jóslata beigazolódik. Amit a „politikus vacsora” résztvevői oly hitetlenkedve hallgatnak, megtörtént, háború lett, melyet a Monarchia széthullása és a belső összeomlás követett. Jóslata beteljesülését már nem éli meg. Távól a parlamenti harcoktól, kis Nógrád megyei birtokára, Horpácsra húzódik vissza. Saját regényének, a *Különös házasság* Buttler Jánosának útját választotta ő is, kimenekítette magát a világból.

Mikszáth az egyetemes magyar irodalom azon nagyságai közé tartozik, aki élete végéig megmaradt szülőföldje vonzásában. Témái nagy részét ez a tájegység ihlette, nyelvi fordulatai, gondolkodásmódja, de még világlátása is ennek a tájnak és lakóinak sajátos arculatát tükrözi. Palócország követe maradt haláláig. S itt nemcsak az azonnali elismerés felé röpítő két nagy novellafüzérre, a *Tót atyafiakra* és a *Jó palócokra* gondolunk, de minden olyan írására is, melyen nyomot hagy a palóc táj és lélek.

Minket, balassagyarmatiakat különösen megérintenek a *Felföldi emberek* ciklusban található elbeszélései. Az egyikben egy nagy gyékényes tót szekérről ír Mikszáth, mely minden hónapban egyszer megteszi az utat Liptószentmiklós és Pest között, majd fordul újra vissza. Hetekig tart az utazás. A kocsin egymást váltják az utasok, hol bent ülnek a szekérderékban, hol leszállnak és a jármű mellett gyalognak a pihentebbek, ha dombnak fölfelé tartanak éppen. Két mokány hegyi ló húzza a batárt, s ez a jó százharminc évvel ezelőtti jelenet, ennek a gyötrelmes vándorlásnak a megörökítése nekünk, kései olvasóknak azért oly üde és kedves, mert ezeken a dombokon és völgyeken, ezeken a településeken utazunk át ma is, mint zörgő, olajozatlan kerekével régen ez a tót szekér.

Vácról hazafelé tartva a „szent Katalin állás” alatt pihennek a lovak – olvasom –, aztán „Rétság fölött” baktat a két mokány ló, majd „Vadker-ten” állnak meg ismét egy rövid pihenőre. Balassagyarmatot nyilván érintik, s ha egy kis szerencséje van a szekér utasainak – ezt már én teszem hozzá –, még betekinhetnek a híres hétfői gyarmati vásár forгатagába. Ezt ugyan nem hagyhatják ki semmiképpen.

Így utaztat minket a nagy palóc ma is, ott szorongunk a gyékényes szekéren, olvassuk megunhatatlan könyveit, s ki-kibámulunk arra a tájra, melynek látványától elszakadni soha nem tudott.